

УДК 930.1:[94(477)I653»+94(470.41)»653»]

Андрійчук С. В.

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ КОНТАКТІВ МІЖ КИЇВСЬКОЮ РУССЮ ТА ВОЛЗЬКОЮ БУЛГАРІЄЮ

Стаття є стислим нарисом історіографії контактів між Київською Руссю та Волзькою Булгарією. Аналізується історія та сучасний стан опрацювання нумізматичних джерел. З'ясовується рівень опрацювання конкретного археологічного матеріалу стосовно виявлення змісту та географії комунікаційних шляхів історико-економічних зв'язків між Руссю та Волзькою Булгарією.

Важливу роль в історії Київської Русі відігравали міжнародні зв'язки, а особливе значення мали контакти з арабським Сходом. В останній чверті I тис. головним посередником у торгівлі арабського Сходу та слов'янського населення Європи, зокрема того, що проживало на території Середнього Подніпров'я, був Хозарський каганат, а після його загибелі - Волзька Булгарія. Слід зазначити, що тісні та мирні контакти волзьких болгар з населенням лісостепового Подніпров'я простежуються вже на матеріалах кінця I тис. Одним з перших східнослов'янських міст, яке розвивало інтенсивні зв'язки у східному напрямку, був Київ.

Тому й не дивно, що дослідження контактів між Київською Руссю та Волзькою Булгарією починається з середини XIX ст., проте слід зазначити, що торговельні зв'язки двох східноєвропейських держав згадуються у праці В. М. Татищева «История Российская с самых древнейших времен» наприкінці XVIII ст.

Незважаючи на майже двохсотлітню історію дослідження контактів Київської Русі та Волзької Булгарії та їх столиць, цьому питанню до недавнього часу приділялось недостатньо уваги. Окрім того, дослідження були присвячені насамперед окремим категоріям знахідок (монети, художній метал тощо), а узагальнювальна праця з цього питання з'явилася лише у 1997 р. Тому питання історіографії дослідниками вивчено доволі поверхово.

Метою цієї статті є дослідити історіографію контактів між Київською Руссю та Волзькою Булгарією.

Нумізматичне дослідження **контактів між Київською Руссю та Волзькою Булгарією**

На початковому етапі дослідження контактів Київської Русі та Волзької Булгарії полягало у вивченні скарбів куфічних монет, знайдених у Києві. Скарби склалися з груп монет, що виготовлялись у Волзькій Булгарії, та арабських дирхемів, прикрас. Значний внесок у розробку цього питання зробив Х. Д. Френ, який виділив групу монет, що виготовлялися у Булгарії і разом з куфічними дирхемами влилися у грошовий обіг Русі, Східної та Західної Європи [5]. Крім того, було складено топографію знахідок кубічних дирхемів, де зібрано дані 39 випадків виявлення цих монет у межах Російської імперії [9].

Наступним кроком на шляху дослідження цих контактів була праця П. С. Савельєва «Мухамеданська нумізматика стосовно російської історії», яка вийшла у 1846 р. У ній поєднано російський переклад топографії Френа із додатком про нові знахідки і фундаментальну розвідку «Про торгівлю Північного Сходу Європи в епоху заснування і утвердження Руської держави» [9]. Окрім того, дослідник відзначав роль Волзької Булгарії у поширенні куфічних монет, описував предмети, що вивозилися з території Русі та Волзької Булгарії.

Слід відзначити дослідження С. М. Шпілевського та його працю «Давні міста та інші болгаро-татарські пам'ятки у Казанській губернії», яка вийшла друком 1877 р. У своїх дослідженнях автор торкнувся питання економічних зв'язків Волзької Булгарії та Київської Русі, а особливу увагу приділив грошовій системі.

В. Г. Тизенгаузен, а також О. К. Марков розробляли топографію скарбів куфічних монет, що потрапляли до Русі через Волзьку Булгарію, у тому числі й монет болгарської чеканки та наслідувань саманидським дирхемам [5]. Проте слід зазначити, що створена О. К. Марковим топографія має ряд недоліків. Насамперед у його дослідженні відсутня ґрунтовна наукова стаття, тому воно являє собою звичайний перелік знахідок, доволі стисло описаних, до якого додано коротку передмову. Недолік цієї топографії ще й у тому, що матеріал розташований за алфавітом губерній, а це заважає сприйняттю цілісної картини обігу кубічних дирхемів на території тогочасної Російської імперії; окрім того, у дослідженні немає хронологічного показника і карт, не узагальнено зібраний матеріал і, на жаль, не зроблено приблизну хронологію надходження куфічного дирхема до Європи [9].

Досліджував закономірності обігу східних монет на території Європи і видатний радянський нумізмат Р. Р. Фасмер. Він обґрунтував необхідність створення нової топографії знахідок монет, виходячи з того, що від часу надрукування праці Маркова з'явилася велика кількість нових знахідок куфічних дирхемів. Зокрема, вчений зазначив, що йому відомо 750 знахідок у межах колишньої Російської імперії, тоді як у О. К. Маркова зареєстровано вдвічі менше. Р. Р. Фасмер запропонував періодизацію основних етапів поширення куфічних дирхемів на Русі, монет волзьких болгар та наслідувань саманидським дирхемам, що виготовлялися ними. Було виділено чотири періоди обігу куфічних монет:

I період - 800-825 рр. н. е. - використовуються майже виключно аббасидські дирхеми, серед яких переважають монети африканського карбування;

II період - 825-905 рр. - більшу кількість монет становлять аббасидські, але вже майже немає монет, що вийшли з африканських монетних дворів, у скарбах цього періоду помітна частка дирхеми Тахїридів;

III період - 905-960 рр. - майже повністю домінують монети Саманидів;

IV період - 960-1012 рр. - поруч із численними саманидськими дирхемами зустрічається значна кількість монет Бувейхидів та Зіярідів [9].

Окрім того, на думку Р. Р. Фасмера, обіг дирхемів на території Східної Європи відбувався лише у XI-X ст., оскільки скарбів з дирхемами VIII ст. на той час виявлено не було, і тільки у XI ст. зустрічаються окремі монети.

Основні положення Р. Р. Фасмера розвинув у своїх працях В. Л. Янін протягом другої половини XX ст., досліджуючи роль Волзької Булгарії у проникненні куфічного дирхема на Русь і у Східну Європу. Він відзначив високий науковий рівень теоретичних положень Фасмера, при цьому уточнив хронологічні рамки і періодизацію побутування кубічних монет у Східній Європі [10]. Водночас В. Л. Яніну довелося переглянути категоричне твердження Р. Р. Фасмера, ніби на території Східної Європи немає скарбів VIII ст. Дослідник зауважує, що скарб із Старої Ладogi, знайдений 1892 р., слід датувати не початком IX ст., а 80-90-ми рр. VIII ст. Скарб із Нових Млинів Боденського р-ну Чернігівської обл. також був захований наприкінці VIII ст. Про невідповідність знахідок цих двох скарбів VIII ст. свідчить і третій східноєвропейський скарб куфічних дирхемів - на о. Готланді, молодша монета якого датована 783 р. В. Л. Янін використав «як контрольний матеріал для перевірки висновку про більш раннє датування деяких скарбів» усі відомі йому ранні знахідки поодиноких куфічних дирхемів на території Західної та Східної Європи. Виявилось, що з 37 поодиноких, точно датованих знахідок цих монет 25 стосується останньої чверті VIII ст. Вони починають зустрічатись постійно після 774 р., знахідки ж до 774 р. Янін вважає випадковими.

Досліджуючи скарби та окремі знахідки, В. Л. Янін дійшов висновку, що проникнення куфічного дирхема у Східну Європу почалось у 70-80-х рр. VIII ст. Вчений пропонує уточнену (порівняно із зробленою Р. Р. Фасмером) періодизацію обігу кубічних монет на території Східної Європи:

I період - кінець VIII ст. - 833 р.

II період - 833 р. - початок X ст.

III період - 939 р. - кінець X ст.

Щодо якісного складу скарбів, то він в основному погоджується в цьому питанні з Р. Р. Фасмером [9].

Окрім того, дослідник, аналізуючи матеріали, переглянув питання про початок чеканки болгарських монет, які потрапляли разом з куфічними на територію Русі та Східної Європи [5]. Але слід зауважити, що, на думку М. Ф. Котляра, висновки В. Л. Яніна, зроблені на підставі вивчення поодиноких знахідок куфічних монет з усієї території Східної і Західної Європи, не при-

даті стосовно території сучасної України. Навпаки, на матеріалі поодиноких знахідок згаданих монет можна зробити висновок, що куфічний дирхем з'явився у Східній Європі невдовзі після початку його карбування [9].

Слід зауважити, що у своїх дослідженнях В. Л. Янін піддав сумніву теоретичні розрахунки П. Г. Любомирова щодо переваги хозарського шляху над болгарським у надходженні куфічних монет, справедливо вказавши, що вчений наніс на одну карту всі знахідки куфічних монет, не розрізняючи скарби початку IX та XI ст. На думку Яніна, немає матеріальних доказів (тобто знахідок монет) для твердження, ніби торгівля слов'ян із Халіфатом відбувалася південним шляхом. Натомість він виклав власну точку зору, згідно з якою «протягом усього періоду східної торгівлі з кінця VIII ст. до початку XI ст. єдиними воротами, через які йшла торгівля Русі зі Сходом, фактично був Булгар». Звідти куфічні монети йшли по Оці до Києва [9].

І. Г. Спаська також підкреслювала у своїх дослідженнях важливу роль Волзької Булгарії у монетній справі Східної Європи.

Слід відзначити й праці радянського нумізмата В. В. Кропоткіна, який проводив дослідження з метою створення зводу знахідок монет болгарського карбування на території Східної Європи та Прибалтики. Було опрацьовано 101 пункт знахідок болгарських монет, які поділяються на 85 скарбів та 16 окремих місцезнаходжень. Окрім того, дослідник відзначав, що у південні райони Київської Русі монети болгарського карбування проникали доволі рідко. На його думку, основна маса болгарських монет із Середнього Поволжя потрапляла окським шляхом у землі в'ятичів, кривичів та радимичів. По Волзі та Клязьмі монети Волзької Булгарії доходили до Тверської, Новгородської та Псковської землі, до Білорусії та Прибалтики. Окрім того, він дійшов висновку, що карбування монет відповідає часу болгарських правителів [4].

Загальні дослідження контактів між Київською Руссю та Волзькою Булгарією

Зв'язки Київської Русі та Волзької Булгарії вивчав В. О. Ключевський, який першою формою державного об'єднання на Русі вважав об'єднання Київського князівства, що було «справою зовнішньої руської торгівлі» і результатом діяльності військово-торгівельної аристократії. І. Голубовський висловив думку, що Волзька Булгарія була торговельно-промисловою державою, чим і пояснювалась уся її зовнішня історія. Але слід зауважити, що у даному твер-

дженні автори переоцінювали торговельно-промисловий характер Волзької Булгарії.

Радянські вчені Б. Д. Греков та Н. Ф. Калінін дослідили не тільки монетну справу, а й тісні взаємозв'язки двох східноєвропейських держав. Майстри з Русі, безперечно, осідали на Булгарській землі і певною мірою асимілювались булгарами. Руський елемент певною мірою позначався на болгарській культурі [5].

Деякі підсумки щодо вивчення питання контактів цих держав зробив у 1951 р. А. П. Смірнов, який у своїй монографії «Волзькі Булгари» виділив розділ «Руський елемент у болгарській культурі». У ньому було проаналізовано джерельну базу (відомості літописів та арабських авторів), відомі скарби куфічних монет, які потрапляли до Русі через Волзьку Булгарію, у тому числі й монети болгарської чеканки та наслідування саманидським дирхемам, ювелірні вироби. Автор виділив торговельно-економічні, культурні, військово-політичні зв'язки Київської Русі та Волзької Булгарії, дослідив взаємовпливи руської та волзько-булгарської культур [1].

Важливе місце у вивченні контактів між Київською Руссю та Волзькою Булгарією посідають праці Б. А. Рибакіна. Він ретельно дослідив питання торговельних зв'язків Русі та Волзької Булгарії, у контексті усіх напрямків руської торгівлі домонгольського періоду виділив руський експорт, імпорт та товари, які надходили у Русь з Волзької Булгарії в результаті як транзитної, так і прямої торгівлі. Також велике значення мало те, що Б. А. Рибакін указав напрямок сухопутного шляху з Булгар до Києва, а також по Волзі [3].

Певне підсумовування досліджень із зазначеної тематики відбулось у 1986 р. у Казані на конференції, присвяченій тисячоліттю підписання мирного договору між Київською Руссю та Волзькою Булгарією. Слід зазначити, що попри вагомий доробок вивченню торговельно-економічних відносин між Булгарією і Київською Руссю та їх столицями приділялося недостатньо уваги. Тому на конференції обговорювались проблеми русько-булгарських відносин у X-XIII ст. Зокрема, було проаналізовано основні етапи політичних і культурно-економічних контактів між Волзькою Булгарією та Давньою Руссю у X-XIII ст. і відмічено специфіку відносин між цими двома східноєвропейськими державами. Увагу було приділено торговельно-економічним зв'язкам Булгарії та Давньої Русі у домонгольський період, відмічено не тільки широкий розвиток, а й упорядкованість цих зв'язків, заснованих на урахуванні взаємних інтересів на певний період часу, що визначило мирний характер булгаро-давньо-

руських контактів. Про стабільність торговельно-економічних зв'язків булгар з Руссю, особливо у X ст., свідчать знахідки срібних монет бунтарської чеканки у верхів'ї Поволжя, у Прибалтиці, Центральних і південніших районах Русі. На конференції також говорилось про зворотне проникнення давньоруських матеріалів, що були завезені на територію Булгарії торговцями та купцями у X ст. На основі матеріалів з прибережних камсько-булгарських поселень простежено ранні етапи булгарсько-слов'янських контактів. Досліджено вплив торговельно-економічних зв'язків Волзької Булгарії та Русі у X-XIII ст. на оточуюче Булгарію переважно іномовне населення. Особливу увагу було приділено посередницькій ролі Волзької Булгарії у торговельному обміні Давньої Русі та Верхнього Прикам'я у X-XIII ст. Один з проміжних пунктів сухопутного шляху Київ - Булгар локалізовано в районі Юлівського городища, яке досліджується у басейні Верхнього Посур'я у Пензенській області. Найбільше число різноманітних свідчень активних економічних, культурних і політичних зв'язків Волзької Булгарії з Київською Руссю виявлено у матеріалах Білярського городища. Розглянуто питання проживання вихідців з Русі у столиці Волзької Булгарії - Білярському городищі, про що свідчать знахідки давньоруської кераміки. Активні зв'язки Волзької Булгарії та Київської Русі відбилися на багатьох сторонах життя цих держав, у тому числі й на особливостях булгарської військової справи та озброєння. Булгарсько-руські контакти простежено й на заході, чим, мабуть, і пояснюється наявність степових ремінісценцій у ранньосередньовічних сембів далеко у Південній Прибалтиці.

Прогресом у вивченні контактів між Волзькою Булгарією та Київською Руссю було підписання у 1988 р. договору про співробітництво між Інститутом археології АН України та Інститутом мови, літератури та історії ім. Г. Ібрагімова Казанського філіалу АН СРСР (нині Татарстан). Було вирішено детальніше досліджувати торговельний шлях, який зв'язував ці дві країни. Дослідження проводилися протягом трьох років (1989-1991 рр.). У 1989 р. експедицією було вирішено досліджувати не весь шлях, а виявляти можливі пункти зупинки - днівки або манзіли, які розташовані на цьому шляху. В результаті проведених робіт вдалося намітити основну схему давнього шляху, визначити не тільки деякі пункти днівок, а навіть і окремі місця ночівлі. Окрім того, було визначено місця переправ через такі великі річки, як Волга, Сура, Дон, Дніпро. У 1990 р. дослідження три-

вали: було обстежено ряд пунктів зупинки на слов'яно-руській частині шляху від Києва до Воронежа та перевірено місця основної переправи через Волгу-Ітиль, південніше Симбірська, і одного з головних пунктів у районі с. Кокрять. У 1991 р. археологічне дослідження шляху з Булгара до Києва завершилось оглядом найслабше вивченого і подосі ще не повною мірою зрозумілого відрізка території обулгаризованих буртас, тобто від р. Сури і до Дону [7].

Члени спільної експедиції (очолюваної з казанської сторони проф. А. Х. Халіковим, а з київської - проф. О. П. Моцею, у роботі експедиції брали участь: з казанської сторони - Г. І. Дроздова, І. В. Якімов, А. Мучтукаєв, з київської - М. М. Ієвлів, І. А. Готун, В. М. Зоценко) обговорили отримані результати польових досліджень на засіданнях двох конференцій у Воронежі (1990 р.) на секції «Торговий шлях Київ - Булгар в археологічному вивченні мікрорайонів», конференції «Археологічне вивчення мікрорайонів: висновки і перспективи», на якій було заслухано 10 доповідей, та Казані у 1991 р. на науковій конференції «Шлях із Булгара до Києва», де було представлено 21 доповідь [8].

На основі нових та вже існуючих матеріалів у 1997 р. була надрукована узагальнююча праця О. П. Моці та А. Х. Халікова «Булгар - Київ. Шляхи, зв'язки, доли». У ній на основі археологічних, антропологічних матеріалів, писемних та інших джерел реконструйовано сухопутну торговельну магістраль Булгар - Київ. Теоретичне моделювання було проведено експериментальним шляхом на маршруті понад 2 тис. км.

Отже, незважаючи на ґрунтовні дослідження контактів між Київською Руссю та Волзькою Булгарією, наразі існує ряд невирішених питань. Зокрема, дискусійним лишається питання щодо місцезнаходження столиці Волзької Булгарії - Булгара. На думку А. Х. Халікова, на території Білярського городища з 922 до 1236 рр. була розташована головна і єдина столиця Булгарії, яка з самого початку називалася Булгаром, Великим містом - відповідно Біляром або Великим містом. Проте ряд дослідників, зокрема А. П. Смирнова, Т. А. Хлебнікова, Р. Г. Фахрутдінова, стверджують, що столицею Булгарії домонгольського періоду майже до кінця XII ст. був Булгар на Волзі і лише наприкінці XII ст. через руську загрозу його було перенесено на місце Білярського городища. Для прояснення всіх цих питань, а також питань, що аналізувалися в статті, необхідно продовжити експедиційні роботи на цьому шляху з Булгара до Києва.

1. Смирное А. П. Волжские булгары.- М., 1951. - С. 130.
2. Рыбаков Б. А. Торговля и торговые пути // История и культура Древней Руси.- М.-Л., 1948,-Т. 1.
3. Рыбаков Б. А. Путь из Булгар в Киев // МИА.- 1969.- № 169,-С. 189-196.
4. Кротокин В. В. Булгарские монеты X века на территории древней Руси и Прибалтики // Волжская Булгария и Русь.- Казань, 1986,- С. 38-62.
5. Валеев Р. М. Торговые связи Волжской Булгарии и Руси в домонгольский период (X-XIII вв.) // Волжская Булгария и Русь.- Казань, 1986.- С. 20-38.
6. Моця О. П., Халиков А. Х. Нові дослідження шляху з Булгара в Київ (попередні повідомлення) II Археологія.- 1989.- № 4.- С. 143-149.
7. Халиков А. Х. Торговые пути Булгарии в IX-XIII веках и их археологическое изучение // Путь из Булгар в Киев.- Казань, 1992.- С. 12-23.
8. Моця О. П., Халиков А. Х. Булгар-Киев: пути, связи, судьбы,- К., 1997.- С. 3-20.
9. Котляр М. Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму.-К., 1971.-С 15^17.
10. Коваленко В. П., Сытый Ю. Н. Торгово-экономические взаимосвязи Чернигово-Северской земли с Волжской Булгарией в IX-XIII вв. // Путь из Булгар в Киев.- Казань, 1992.- С. 55-68.

S. Andriychuk

THE HISTORY OF CONTACTS BETWEEN KIEV RUS AND VOLGA BULGARIA STUDYING

The present article represents the compressed sketch of the historiography of contacts between the Kiev Rus and the Volga Bulgaria. In the first part of the article the analysis of the history and modern condition of numismatic data processing is done. In the second part of the article the level of processing of the concrete archeological material, concerning to disclosing the contents and geography of communication ways of historical and economic relations between Rus and the Volga Bulgaria is studied.